

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

УДК 340.15; 343.811

Григор'єв Олександр Миколайович

**ПЕНІТЕНЦІАРНА ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В
КІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ)**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Автореферат на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків 2007

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі теорії та історії держави і права Харківського національного університету внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент АПрН України
Ярмиш Олександр Назарович,
Науково-дослідний інститут МВС України,
начальник

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
Тимошук Олександр Валентинович,
Таврійський національний університет
ім. В. І. Вернадського,
декан юридичного факультету.

кандидат юридичних наук, доцент,

Чехович Валерій Анатолійович,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка,
доцент кафедри теорії та історії держави і права

Провідна установа - Одеська національна юридична академія, кафедра історії держави і права (м.Одеса)

Захист відбудеться 23 лютого 2007 р. о 14.00 годин на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.007.04 У Київському національному університеті внутрішніх справ за адресою: 03680, м. Київ, пл. Солом'янська, 1.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Київського національного університету внутрішніх справ за адресою: 03680, м. Київ, пл. Солом'янська, 1.

Автореферат розісланий " 11 " січня 2007 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради _____

О.Б. Горова

Загальна характеристика роботи

Актуальність теми. Конституція України проголосила права людини найвищою соціальною цінністю, а їх гарантії – головним обов'язком держави. Ці конституційні положення повною мірою стосуються кримінально-виконавчої системи щодо забезпечення проголошених цінностей і гарантій у сфері виконання покарань. Саме з цією метою Україна як незалежна держава, член ООН і Ради Європи ратифікувала низку міжнародних угод щодо прав людини і правил поводження з в'язнями. Для побудови демократичної правової держави нагальним стало й проведення в країні пенітенціарної реформи, визначення концептуальних засад реалізації кримінально-виконавчої політики. Її головною метою є перебудова системи органів виконання покарань, відповідно до нового кримінально-виконавчого законодавства України.

Безумовно, при реалізації цієї мети необхідно звернутися до історичного досвіду (як негативного, так і позитивного) організації виконання покарань у вигляді позбавлення волі в Україні. Серед низки важливих кримінально-виконавчих та історико-правових наукових проблем особливий інтерес складає проблема формування та розвитку пенітенціарного законодавства, утворення, організації та діяльності тюремної системи в українських губерніях Російської імперії. Ці питання становлять значний науковий інтерес та мають велике пізнавальне значення.

Підняті в ході розвитку пенітенціарного законодавства та еволюції тюремної системи з кінця XVIII до початку XX ст. проблеми, незалежно від ступеня їх практичної реалізації в ході реформи, торкаються основоположних засад реформування сучасного кримінально-виконавчого законодавства та функціонування пенітенціарних установ. Значення історії становлення і розвитку пенітенціарного законодавства і тюремних органів у дореволюційній Україні необхідно сьогодні для активного застосування досвіду минулого в сучасній практиці діяльності виправних установ. Результати, отримані внаслідок комплексного вивчення та аналізу зазначених проблем, можуть об'єктивно сприяти чіткішому визначенню теоретико-концептуальних засад реформування кримінально-виконавчої системи – однієї з важливих галузей життєдіяльності держави і суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до п.1.1 “Головних напрямків наукових досліджень Харківського Національного університету внутрішніх справ на 2001 – 2005 рр.” та Програми формування позитивного іміджу міліції України на 2003 – 2007 рр. (п.2.1. – 2.3.)

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є комплексний аналіз розвитку пенітенціарного законодавства в Україні, функціонування пенітенціарної системи, особливостей виконання та відбування покарання у вигляді позбавлення волі в пенітенціарних установах, проблем і соціальних наслідків правозастосовчої тюремної практики в українських губерніях Російської імперії.

У відповідності з метою дисертації визначені такі *основні наукові завдання*:

- здійснити історіографічний аналіз проблеми, виявити та проаналізувати науковий доробок дореволюційних, радянських і сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників з вивчення питань становлення та розвитку пенітенціарного законодавства й функціонування тюремних органів і установ в Україні з останньої чверті XVIII – до початку XX ст.;

- виявити сутність кримінальної політики російського самодержавства у питаннях покарань, місце і роль позбавлення волі в системі кримінальних покарань до кінця XVIII ст.;
- з'ясувати причини і передумови зміни політико-правових ідей у сфері кримінальних покарань наприкінці XVIII ст.;
- визначити функції “Товариства піклувального про тюрми” в першій половині XIX ст., а також виявити його роль у становленні пенітенціарного законодавства Російській імперії;
- простежити процес формування засад пенітенціарного законодавства в Росії і охарактеризувати діяльність пенітенціарних органів і установ на території України в другій та третій чверті XIX ст.;
- дослідити розвиток тюремної реформи Російській державі в другій половині XIX ст. і з'ясувати природу сутнісних змін, що відбулися в управлінні загальнокримінальними місцями позбавлення волі на території України;
- проаналізувати основоположні нормативно-правові акти щодо організації діяльності тюремної системи в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.;
- виявити основні форми та методи пенітенціарного впливу на арештантів, з'ясувати їх обумовленість і дієвість;
- з'ясувати, на прикладі пенітенціарних установ цивільного відомства, які були розташовані на території України, умови й типові проблеми практичної реалізації тюремної реформи;
- на підставі аналізу історичного досвіду організації виконання покарання у вигляді позбавлення волі та реформування пенітенціарної системи сформулювати пропозиції з метою вдосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи у сучасних умовах.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають в процесі виконання кримінальних покарань, пов'язаних з позбавленням волі.

Предметом дослідження є теорія та практика функціонування пенітенціарних установ в Україні з останньої чверті XVIII – до початку XX ст.

Хронологічні рамки дисертаційного дослідження охоплюють період з останньої чверті XVIII до початку XX ст. Вибір саме цих хронологічних меж зумовлений тим, що з другої половини XVIII ст. російський уряд аналогічно до західних зразків починає широко застосувати позбавлення волі у вигляді тюремного ув'язнення, поступово відмовляючись від попередніх форм боротьби зі злочинністю. Визначення таким чином хронологічних рамок зумовлено наміром дослідити розвиток кримінального законодавства у сфері покарань, пов'язаних з позбавленням волі, становлення і генезис пенітенціарного (тюремного) законодавства, еволюцію пенітенціарної системи в Україні на широкому тлі глибинних соціально-економічних зрушень з кінця XVIII ст. до жовтня 1917 р.

Територіальні рамки роботи охоплюють українські землі, що входили до складу Російської імперії.

Методологічною основою дослідження є діалектичний метод, у межах якого застосовувалися спеціально-наукові методи конкретно-історичного, формально-логічного, порівняльно-правового та структурно-системного аналізу. Аналіз ідеологічних, організаційних і правових засад становлення та розвитку пенітенціарного законодавства, функціонування місць позбавлення волі, їх компетенції, форм і методів роботи здійснювався в контексті сходження від абстрактного до конкретного, від простого до

складного. Проблема досліджувалася також з позицій принципу історизму, що отримало свій вияв у аналізі подій в їх послідовності та взаємозумовленості, у чіткій відповідності реальним історичним обставинам. Зважаючи на ієрархічність побудови системи управління пенітенціарними установами, наявність взаємопов'язаних структурних елементів пенітенціарного механізму в дослідженні застосовувався структурно-системний та структурно-функціональний методи. Правові засади становлення і розвитку пенітенціарного законодавства загальнокримінальних тюремних установ досліджувалися із застосуванням формально-юридичного та порівняльно-правового методів. Соціальна та економічна зумовленість змін у пенітенціарному законодавстві в Україні, що призводило до чіткішого визначення правового та соціального статусу тюремної адміністрації й варти та умов відбування покарання арештантами, визначення відповідності правозастосовчої практики інтересам й очікуванням суспільства, реальні умови утримання ув'язнених осіб, організація арештантської праці, здійснення заходів морально-виховного впливу та заходів з метою ресоціалізації осіб, які звільнялися з місць позбавлення волі, зумовили використання соціологічного методу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

Дисертація є першим у вітчизняній кримінально-виконавчій та історико-правовій науці комплексним дослідженням причин і передумов, ідеологічних й організаційно-правових засад формування пенітенціарного законодавства і правозастосовчої практики на території України до жовтня 1917 р.

Отримало подальший розвиток положення про те, що кримінально-виконавче законодавство і пенітенціарна система в Україні у своєму розвитку пройшла три етапи. Перший етап (допенітенціарний) охоплює весь час від моменту фіксації в нормативних джерелах і пам'ятках звичаєвого права функції виконання кримінальних покарань, моменту виникнення в'язниці, коли під впливом прогресивних учень сутність і система кримінальних заходів почали поступово змінюватись. Цей період характеризувався превалюванням жорстоких видів покарань з метою залякування злочинця та повною аморфністю суспільства до долі засуджених, відсутністю державних структур, зацікавлених пенітенціарними проблемами. З останньої чверті XVIII до сер. XIX ст. продовжувався другий етап (філантропічний), що знаменувався початком поширення пенітенціарної ідеї, активною філантропічною діяльністю окремих приватних осіб і різноманітних благодійних товариств із метою покращити умови утримання арештантів, захистити їх права та привернути увагу уряду до проблем тюремної системи. Визначальною рисою третього етапу (політичного) (сер. XIX – 1917 р./1918 р.) стала активна діяльність російського та австро-угорського урядів з метою модернізації своїх тюремних законодавств і реорганізації систем виконання покарань (насамперед позбавлення волі), початком міжнародної співпраці й рішеннями тюремних конгресів.

Доведено, що на першому етапі для кримінально-виконавчої практики того часу розповсюдженим було застосування смертної кари (особливо її кваліфікованих видів) і тілесних покарань. Позбавлення волі тоді лише поступово набирало силу, крім того його застосування часто супроводжувалося тілесними покараннями, які спричиняли каліцтва. В цьому періоді здійснюються перші спроби поділу в'язниць на “нижні” та “верхні” з урахуванням соціальної небезпеки осіб, які в них утримувались. Викристалізуються, хоча й примітивному вигляді, права, обов'язки,

відповідальність посадових осіб та охорони, контрольні функції суспільства стосовно нагляду за дотриманням закону тощо.

Визначено, що на другому етапі в цілому тюремно-філантропічний рух виник під впливом гуманістичних учень другої половини XVIII – початку XIX ст. й швидко набув поширення завдяки працям Д.Говарда, Ч.Беккарія, І.Бентама, В.Венінга та ін. Не можна обминути внесок у розвиток пенітенціарної теорії та практики цього періоду Катерини II, яка продекларувала намір провести тюремну реформу, при якій на практиці дещо упорядкувалося управління в'язницями, та малоросійського генерал-губернатора князя О.Б.Куракіна, з іменем якого пов'язують початок будівництва в Україні в'язниць нового типу (в майбутньому “тюремного замка”) з розподілом в'язнів “по роду злочину їх і вині”.

Отримало подальший розвиток положення про те, що у дореформений період у Російській імперії через відсутність центрального органу управління пенітенціарними установами функції керівного центру, поряд с “Департаментом поліції виконавчої” та губернаторами на місцях фактично здійснювало “Товариство піклувальне про тюрми”, яке було створено у 1819 р. як громадське об'єднання філантропічного спрямування, але поступово до середини XIX ст. фактично перетворилося в бюрократичну машину, наділену значними владними повноваженнями.

Встановлено, що в 20 – 40-і рр. XIX ст. у Російській державі відбулося становлення пенітенціарного законодавства. Тюремна інструкція 1828 р. та “Звід установ статутів...”1832 р. стали першими в країні спеціальними законодавчими актами про позбавлення волі, які довгий час визнавали правила тюремного розпорядку в державі. У цей час існувала величезна різноманітність форм і місць позбавлення волі, серед яких у законодавстві на перше місце поставлене ув'язнення в арештантських ротах. Разом з тим продовжувалося широке застосування тілесних покарань.

Конкретизоване існуюча в науковій літературі положення про те, що ключовою проблемою тюремної реформи була відсутність уніфікованої нормативної бази та організаційно-управлінської єдності пенітенціарної системи. Тому, ініційована зверху, тюремна реформа в Росії розпочалася зі створення у 1879 р. Головного тюремного управління (ГТУ). Вперше була реалізована спроба створення стрункої управлінської вертикалі, де ГТУ уособлювало вищий щабель ієрархічної тюремної системи, середню управлінську ланку якої склали губернатори, губернські тюремні інспектори та тюремні комітети “Товариства піклувального про тюрми”, а низовий рівень складав чисельний тюремний персонал. Новим явищем у світовій практиці стало запровадження в Російській державі інституту тюремних інспекторів у центральному тюремному апараті (ГТУ) та тюремних інспекцій на губернському рівні.

Доведено, що у 70 – 80-х рр. XIX ст. необхідність появи спеціальних робіт щодо досліджень, пов'язаних з технічною стороною організації тюремного ув'язнення, викликало виділення цього відділу загальної частини кримінального права в особливу гілку – “тюрмознавство”, фундатором якої вважають професора І.Фойницького.

Конкретизовано положення про те, що тюремна реформа мала половинчатий, непослідовний характер. Відсутність необхідного бюджетного фінансування, нерозвиненість матеріальної бази та бюрократизм державної машини спричинили незавершеність реформи.

Розпорошеність в управлінні пенітенціарних органів цивільного відомства в Російській імперії остаточно подолати не вдалося.

Отримало подальший розвиток існуюче в науковій літературі положення про те, що в кінці XIX – на початку XX ст. вітчизняне законодавство в умовах реформи російської тюремної системи набуло цілісності. “Статут про осіб, які утримуються під вартою” 1890 р. та “Загальна тюремна інструкція” 1915 р. стали віховими нормативними актами, що знаменували поступальний розвіток вітчизняного пенітенціарного законодавства в напрямку чіткого формального визначення уніфікованих умов виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі.

Конкретизовано положення про те, що режим у місцях позбавлення волі в тюремних установах цивільного відомства в українських губерніях Російської держави розглядався переважно в широкому розумінні і передбачав всю систему засобів впливу на арештантів (диференціацію в’язнів, розпорядок дня, організацію робіт тощо), з останньої чверті XIX ст. він втратив репресивний характер і набув яскравих ознак виправно-виховної спрямованості. Був накопичений багатий досвід релігійно-морального виховання ув’язнених, інститут працевикористання засуджених одержав докладне правове регулювання, новою формою роботи стало пільгове обчислення терміну арешту для охочих працювати на суспільні потреби, а також надання допомоги у працевлаштуванні та соціальної реабілітації звільнених з місць позбавлення волі осіб.

Доведено, що з початком буржуазно-демократичної революції 1917 р. загальна ситуація в місцях ув’язнення в значному ступеню погіршувалась. На діяльність пенітенціарних установ намагалися впливати Ради робочих і солдатських депутатів. Значно зріс рівень рецидивної злочинності. Відповідно, що за таких умов ні реформування, ні будь-які структурні перебудови в Україні вже не могли відбуватися. Новизни дисертаційного дослідження додає широке використання архівного матеріалу, переважна більшість якого вперше вводиться в науковий обіг.

Практичне значення результатів дисертаційного дослідження полягає у можливості широкого використання його матеріалів, узагальнень і висновків при написанні монографій, підручників і навчальних посібників з кримінально-виконавчої та історико-правової проблематики та при підготовці лекційних курсів з нормативних навчальних дисциплін “Історія держави та права України”, “Кримінально-виконавче право України”, “Історії пенітенціарної системи України”, спеціальних курсів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження апробовані на засіданнях кафедри кримінального права та кримінології Кримського юридичного інституту ХНУВС, кафедри теорії та історії держави і права Харківського Національного університету внутрішніх справ, кафедри історії держави та права Київського Національного університету внутрішніх справ; I, III, IV, V, VI, VII та VIII щорічних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького та курсантського (студентського) складу Кримського юридичного інституту ХНУВС (м. Сімферополь, травень 1999, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006 рр.), щорічних історико-правових читаннях “Наступність у праві та юридичній науці” (м. Львів, 28-30 вересня 2001 р.), “Право в системі соціальних норм” (м. Чернівці, 20-23 травня 2005 р.) та на науково-практичному семінарі “Проблеми застосування кримінального законодавства: теорія та практика” (м. Дніпропетровськ, 16 травня 2002 р.).

Публікації. Основні положення й висновки дисертації викладені автором шості наукових статтях, опублікованих у виданнях, затверджених ВАК України, а також у шости тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями і складається зі вступу, чотирьох розділів, що включають вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг роботи складає 207 сторінок, із них основний текст – 194 сторінки, список використаних джерел – 13 сторінок (359 назв).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтована актуальність, визначаються об'єкт і предмет, хронологічні межі дослідження, формулюється його мета, завдання, висвітлюються методологічні та науково-практичні основи дисертації, наукова новизна і практичне значення роботи.

У першому розділі “Історіографія проблеми та джерельна база дослідження” розглядається ступінь дослідження теми, історіографія та джерельна база обраної теми дослідження.

Наукова розробка даної проблематики висвітлена у працях, які можна умовно розподілити на три групи. До першої групи належать роботи дореволюційних російських авторів періоду з кінця XVIII – до початку XX ст. Це перший етап в історіографії проблеми, який здійснювали сучасники і перше покоління дослідників. Першим вітчизняним підручником кримінального права, в якому значне місце відводилося питанням покарання у вигляді позбавлення волі, є робота О.Горегляда “Досвід зображення Російського кримінального права. Частина I. Про злочини і покарання”, надрукований в 1815г. Пенітенціарним проблемам приділяли увагу провідні фахівці в галузі кримінального права кінця XIX – початку XX ст., зосереджуючись при цьому перш за все на питаннях оптимізації виконання тюремного покарання, визначенні ступеня відповідності чинного законодавства практиці його реалізації. Переважна більшість фахівців наполегливо наголошувала на нагальній необхідності приведення тюремної системи і практики виконання покарання у відповідність з вимогами та положеннями науки кримінального права та пенітенціарії (тюрмознавства). Саме в цій галузі становлять значний інтерес роботи О. Кістяківського, М.Ф.Владимирського-Буданова, Н.Д.Сергієвського, Н.С.Таганцева, П.І.Ковалевського. З інших дореволюційних дослідників кримінального права і органів державного апарату, які піднімали в своїх роботах дані питання можна назвати К.Загоскіна, Ф.Ф.Деппа, Н.Варадінова, Л.С.Білогриць-Котляревського, М.Д.Чадова У другій половині XIX ст. формуються теоретичні засади виконання кримінальних покарань у вигляді позбавлення волі та з'являється нова галузь юридичних знань “тюрмознавство”. На думку переважної більшості вітчизняних правознавців вона зародилася, а на початковій стадії розвивалася, як складова частина кримінального права. Ця позиція найпереконливіше аргументована у працях професора С.В.Познишева. Фондатором вітчизняної пенітенціарної науки слід вважати професора Петербурзького університету І.Я.Фойницького, який визнавав відносну самостійність цієї науки і розглядав її як особливу галузь політико-правових наук, що засновується на практичному досвіді та спрямована на філософсько-позитивне вирішення проблем каральної системи. Специфіка тюремного законодавства та окремі аспекти функціонування пенітенціарної системи самодержавної Росії

аналізувалися відомими дореволюційними фахівцями-тюрмознавцями Ю.В.Александровським, О.Альбіцьким та А.Ширгеном, С.П.Мокринським, М.В.Муравйовим, В.М.Нікітіним, О.В.Пассеком, О.О.Піонтковським, Д.Тальбергом, М.А. Філіпповим. Деякі з цих авторів займали досить високі пости в органах державного апарату самодержавної Росії і могли впливати на пенітенціарну політику уряду. Певну цінність для дослідників становлять роботи авторів, які мали багатий досвід практичної роботи в тюремному відомстві: М.М.Галкіна-Враського, С.К.Гогеля, Д.В.Країнського, Н.Ф.Лучинського, О.П.Саломона, Г.С.Фельдштейна, К.Шрейтерфельдта.

До другої групи робіт, присвячених вивченню становлення та розвитку вітчизняного пенітенціарного законодавства і тюремної системи, слід віднести авторів радянського періоду, щоправда переважна більшість з них були представниками дореволюційної школи: М.Н.Гернет, М.М.Ісаєв, С.В.Познишев, Є.Г.Ширвінд, Б.С.Утевський та ін. Вони внесли значний науковий внесок у дослідження даної проблеми. Позиція учених цього напрямку найбільш чітко була висловлена в резолюції I Всесоюзного з'їзду радянських пенітенціарних діячів (жовтень, 1928) – позиції прихильників “неухильного проведення класового ознаку” в формуванні каральної політики в державі. Формувалися теоретичні основи і “правова база” під різку критику тюремної політики царського уряду і реальну практику вживання “законних” репресій, що визначили на довгі роки дійсний зміст каральної політики СРСР. Однак окрім фундаментальній п'яти томній праці радянського дослідника М.М.Гернета “Історія царської в'язниці” узагальнюючих, комплексних робіт, присвячених дослідженню пенітенціарної політики царського чину, діяльності тюремних установ у системі державного механізму, їх еволюції і правового положення тоді не існувало. Віддаючи данину автору за той величезний фактичний матеріал, який міститься в його праці, необхідно зауважити, що М.М.Гернет вдається до персоніфікації та політизації розгляду специфіки відбування тюремного ув'язнення політичними в'язнями. Формулюючи узагальнення і висновки щодо суті та спрямованості тюремної реформи кінця XIX ст., М.М.Гернет виходить з уявлення про те, що реформа сприяла утвердженню свавілля тюремної адміністрації, створенню найсприятливіших умов для захисту інтересів царизму та буржуазії, разом з тим принижуючи, а часом замовчуючи її прогресивно-демократичний характер. Після багаторічного вимушеного застою з кінця 50-х рр. і протягом 60 – 80-х рр. минулого сторіччя відновили інтенсивні розробки теоретичних проблем виконання позбавлення волі в дореволюційній Україні й Російській державі в цілому такі автори, як З.А.Астемиров, Т.У.Воробейкова та А.Б.Дубровіна, С.В.Кодан, Р.С.Мулукаєв, Е.А. Скрипильов, Н.А.Стручков, Ю.М.Ткачевській, Т.А.Туманов, Б.С.Утевський. Значне місце даним проблемам приділили в своїх роботах такі дослідники кримінального права і кримінології, як Л.В.Багрій-Шахматов, П.С.Граціанський, М.Г.Миненок, С.С.Остроумов, Б.С.Ошерович, І.І.Солодкін, Н.Д. Шаргородський, а також такі дослідники царського державного апарату, як Н.П.Єрошкин, Н.Н.Єфремов, П.А.Зайончковський, В.С.Кульчицький, Д.І.Шинджикашвілі. На особливу увагу заслуговує дисертаційне дослідження С.Л.Гайдука “Тюремна політика та тюремне законодавство пореформеної Росії”, яке базується на різнобічному документальному матеріалі. Основним недоліком досліджень радянського періоду є розгляд авторами даної проблеми з

марксистських позицій і зображення, в наслідок цього, пенітенціарне законодавство і тюремні встанови царської Росії як знаряддя захисту класових інтересів дворянства і буржуазії.

Остання третя група – це роботи сучасних українських і російських дослідників пострадянського періоду. Серед них необхідно виділити роботи українських вчених професорів О.Н.Ярмиша і О.М.Джузи. Певну цінність для дослідження становлять дисертації О.П.Неалова, В.В.Россіхіна та І.В.Іванькова. Цінність їх полягає в тому, що вони є комплексними дослідженнями ідеологічних та організаційно-правових засад і правозастосовчої практики пенітенціарної системи в українських губерніях Російської держави в другій половині XIX та першій половині XX ст. З інших сучасних українських дослідників, які торкнулися в своїх роботах тією або іншою мірою проблем становлення й розвитку кримінально-виконавчого законодавства і пенітенціарної системи в Україні можна назвати дисертаційні дослідження Л.С.Гамбурга, Л.В.Городницьку, С.В.Кудіна, І.М.Паньонко, Ю.Ф.Соцького, А.В.Талдикіна. З сучасних російських авторів, що досліджували дані питання, необхідно назвати В.М.Анісімкова, П.А.Бондарева, Ф.Давидова, М.Г.Деткова, С.В.Жильцова, Л.П.Расказова, В.А.Сергієвського, Н.В.Упорова та ін. Окремої уваги заслуговує опублікована в 1999 р. з нагоди 120-річчя створення Головного тюремного управління праця “В’язниці, табори і колонії Росії” під редакцією М.Г.Деткова, де дається ґрунтовний історичний огляд діяльності російської пенітенціарної системи. Помітним явищем в українській кримінально-виконавчій та історико-правовій науці стало видання в 1998 р. “Хрестоматії з історії пенітенціарної системи України”, упорядкованої Г.О.Радовим та І.І.Різником, де перший том (частини 1 і 2) присвячений періоду історії з 911 по 1917 рр.

Джерельна база дисертаційного дослідження охоплює законодавчі акти Російської держави, що визначали організаційні та правові засади застосування покарання у вигляді позбавлення волі, функціонування пенітенціарних установ, опубліковані в різні роки в “*Полном собрании законов Российской империи*”, “*Своде законов Российской империи*”, збірці з коментарями “*Российское законодательство X-XX вв.*”, а також окремі опубліковані законодавчі акти. Відомчі нормативні акти Міністерства внутрішніх справ і Міністерства юстиції, циркуляри Головного тюремного управління, за допомогою яких керівництво тюремного відомства здійснювало оперативне управління місцями позбавлення волі, уніфікувало окремі аспекти тюремного режиму; звіти ГТУ, що публікувалися щорічно і звіти діяльності товариств виправних притулків для неповнолітніх, їх Статути; матеріали з’їздів тюремних діячів; ухвали губернських земських зборів; Правила внутрішнього тюремного розпорядку. Документальні матеріали, виявлені в Центральному державному історичному архіві в м. Києві, а також в Державних архівах Автономної Республіки Крим, Харківської, Вінницької та Одеської областях.

Періодичні друковані видання представлені насамперед офіційним органом Головного тюремного управління “*Тюремным вестником*”, видання якого було започатковано у 1893 р., а також в інших журналах, таких, як “*Вестник права*”, “*Журнал Министерства юстиции*”, “*Журнал Министерства внутренних дел*”, “*Журнал гражданского и уголовного права*”, “*Правительственный вестник*”, “*Русская старина*”, “*Судебный вестник*” та деяких інших спеціалізованих правових виданнях. З літератури

інформаційно-довідкового характеру особливої уваги заслуговує “Систематизированный сборник узаконений и распоряжений по тюремной части”, укладений В.М.Коковцевим і С.В.Рухловим у 1890 р.

Розділ II “Кримінально – виконавча політика в Україні в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст.” складається з трьох підрозділів.

Підрозділ 2.1 “Місце та роль позбавлення волі, як виду кримінального покарання в каральній політиці в Україні з середини XVII до кінця XVIII ст.”, присвячений аналізу ролі позбавлення волі, як виду кримінального покарання, в каральній політиці російського уряду в період історії України, що відомий як доба Гетманщини (з середини XVII до останньої чверті XVIII ст.). Необхідно констатувати, що позбавлення волі до кінця XVIII ст. не могло одержати належного розвитку. Каральне значення тюремних установ було досить низьким. Це змушувало уряд видавати перевагу іншим заходам кримінальної кари більш простим і дешевим, а саме смертну кару або тілесні покарання. В’язниця того часу була не більш як місцем тимчасового утримання винних до засідання суду або виконання покарання. В’язниця того часу не переслідувала, та і не могла переслідувати ніяких виправних цілей.

Виданні центральним урядом законодавчі акти того часу (Литовський статут, Соборне Уложення 1649 р., Військові Артикули Петра I, “Права, за якими судиться малоросійський народ” й ін.) розширили сферу застосування позбавлення волі. Саме слово “в’язниця” щільно увійшло до обігу. Був введений новий вид позбавлення волі – каторжні роботи, які включали в себе позбавлення волі на певний або довічний строк, а також обов’язкове залучення до роботи. Однак у цілому роль позбавлення волі як покарання за різні злочини у цей період була абсолютно мізерною у порівнянні з іншими покараннями. Позбавлення волі не відіграло суттєвої ролі в каральній політиці польського уряду на західно – українських землях не кажучи про Запорозьку Січ і Крим.

У питаннях призначення і виконання позбавлення волі держава у той період обмежувалася лише ізоляцією злочинців, передбачаючи, перш за все, завданням припинення їх злочинної діяльності, а також залякування. Для реалізації цих цілей були прийняті деякі норми, що стосуються режиму утримання ув’язнених. Зокрема, вперше з’являються норми кримінально-виконавчого характеру. Проте побут ув’язнених, правове положення віддавалося на відкуп місцевій владі, що часто породжувало свавілля. В’язні нерідко голодували й помирали. Ув’язнені були вимушені самі піклуватися про свій прожиток. Висловлене свідчить також про те, що з першої чверті XVIII ст. в пенітенціарній практиці активно розвивається інститут залучення до примусової праці засуджених до покарань, пов’язаних з позбавленням волі. В державі вже почав формуватися кримінально-виконавчий апарат з виконання тюремного ув’язнення.

У підрозділі 2.2 “Виникнення політико – правових ідей в питаннях кримінального покарання в останній чверті XVIII ст.” розглядаються причини та фактори, під впливом яких здійснювались зміни в кримінальній політиці царського уряду в Росії в кінці XVIII ст.

Існуюче кримінальне законодавство к кінцю XVIII ст. не тільки гальмувало розвиток продуктивних сил у країні, не лише суперечило суспільним буржуазним відносинам, що тоді зароджувалися, але й суперечило правосвідомості громадян нового часу. Статті Уложення та Військового Статуту з санкціями позбавлення волі втратили свою силу вже в другій половині XVIII

ст. З кінця XVIII ст. у Європі почалася швидка ломка старих форм суспільного життя. Колишній підхід у вигляді остраху в покаранні піддавався суворій науковій критиці й під впливом нової ідеї виправлення злочинців слабшав. Це була епоха урочистого визнання прав особистості, у тому числі особистості в'язня, коли вперше похитнули вікові засади старих каральних систем. Загальні тенденції гуманізації не могли не вплинути відповідним чином і на в'язниці того часу, зважаючи на те, що вона поступово посідає все важливіше місце у загальній системі покарань. Багате значення у розповсюдженні цих ідей внесли представники західно – європейської наукової думки, як І. Беккарія, Дж. Говард, І.Бентам. Немалий вплив на розвиток тюремної справи у Європі і Росії надав приклад США, де у кінці XVIII ст. виникла перша тюремна система, так звана Філадельфійська система одиночного ув'язнення.

У другій половині XVIII ст. помітні відбуваються зміни російського кримінального законодавства у сторону пом'якшення покарання, коли в “кодексах” з'являється термін “покарання виправні”. Сама Катерина II, знаходячись під впливом французьких й англійських просвітителів, за прикладом Єлізавети планувала на початку 80-х рр. скасувати смертну кару, замінивши її довічною каторгою. При неї на практиці дещо упорядкувалося управління в'язницями, які були підпорядковані Сенату. Були введені два нових виду позбавлення волі – ув'язнення в “робочому” та “смирительному” будинках. Окремі її накази прагнули регламентувати життя у в'язниці, розпочати класифікацію в'язниць за родом участі в злочині і ступені вини. Перебуваючи під впливом прогресивного тюремного руху кінця XVIII ст., імператриця мала намір провести тюремну реформу у котрій була дана перша спроба нормативного визначення режиму відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Однак він так і не отримав законодавчого підтвердження. Проект повторив долю переважної більшості прогресивних законодавчих ініціатив катериновської епохи, однією з характерних рис якої була декларативність намірів влади.

У підрозділі 2.3 “Розвиток кримінального законодавства у сфері покарань, пов'язаних з позбавленням волі, та тюремне питання в першій половині XIX ст.” дисертантом проаналізовані зміни в розвитку інституту покарання у вигляді позбавлення волі в кримінальному законодавстві Росії, а також становлення тюремного питання на політико – кримінальній підставі у даний період часу.

Значним кроком уперед стала поява на початку XIX ст. наукових досліджень російських криміналістів з кримінального права, де значне місце відводилось інституту позбавлення волі, досліджень, заснованих на матеріалах вітчизняного законодавства і провідних наукових методах XVIII ст. (О.Горегляд та ін.). У державі почали друкуватися твори зарубіжних дослідників кримінального і пенітенціарного права (І.Бентама, Ч.Беккарія, Блекстона, Дж.Говарда, В.Венінга), видаватися перші юридичні журнали. Передова російська громадськість уже в першій чверті XIX ст. звернула свою увагу на становище в'язниць в країні. Вперше виник попит на літературу з тюремного питання, а в друге представники російської інтелігенції прагнули під час подорожі за кордон особисто ознайомитися зі становищем в'язниць у тих країнах, які вважалися передовими у розвитку своїх пенітенціарних систем (Англія, США).

Практичними наслідками всього цього стало створення у 1819 р. “Товариства піклувального про тюрми”. Ця організація, що знаходилася зовні системи державних органів протягом багатьох десятиріч надавала провідний вплив на тюремну систему держави. Діяльність Товариства сприяла формуванню нового, більш демократичного напрямку у вітчизняному тюрмознавстві. З цього часу громадська ініціатива робить спроби поліпшення положення арештантів. В 20 – 30-х рр. XIX ст. “Товариство піклувальне про тюрми” відкрило свою діяльність у всіх губернських центрах України. К 50-м рокам Товариство втратило свій тюремно – філантропічний приватний характер, розпалося на ряд тюремних комітетів і відділень, перетворившись у структуру формально – бюрократичного характеру, а в 1855 р. воно було приєднано к МВС (міністру було присвоєно звання президента товариства).

Значний інтерес викликає діяльність в 1802 – 1808 рр. малоросійського генерал – губернатора князя О.Б.Куракіна. З його іменем пов’язують початок будівництва в Україні в’язниць нового типу, які пізніше почали називати “тюремний замок”.

І все ж таки необхідно відокремити і ще не значну роль в’язниці, “смирительних” і “робочих” будинків, арешту серед більш складної системи каральних засобів передбачених в виданому у 1832 р. Зводу законів Російської імперії, зокрема його XV-го тому “Уложення про покарання кримінальні та виправні”. Значні зміни у погляді законодавця на позбавлення волі здійснювались в “Уложенні про покарання” 1845 р. Свою каральну систему це Уложення передбачало вже майже виключно на цьому покаранні, різноманітність його виду та строків, становлячи на перше місце серед них виправні арештантські роти цивільного відомства.

Розділ 3. “Формування та розвиток пенітенціарного законодавства в Російській імперії у XIX ст.” складається також з трьох підрозділів.

Підрозділ 3.1 “Формування пенітенціарного законодавства у другій чверті XIX ст.” присвячений питанням становлення пенітенціарного законодавства в Російській імперії в 20 – 40 - рр. XIX ст. До цього часу внутрішній розпорядок загальнокримінальної в’язниці в Україні, як і у всій імперії залишався майже не регламентований. Лише в 1828 р. була розроблена, а в 1831 р. прийнята нова тюремна інструкція, яка довгий час визначала правила тюремного розпорядку в державі. Інструкція була першим кроком у бік у створенні загальнотюремного кодексу. Певно, що вона далеко не охоплювала всіх сторін тюремної діяльності.

Видане в 1832 р. “Звід установ статутів про тих, що утримуються під вартою і про засланих” стало першим в країні спеціальним законодавчим актом про позбавлення волі. Він увійшов до XIV тому загального Зводу законів і склало в цьому томі його п'яту частину. Основним місцем позбавлення волі залишалися губернські остроги. Місця позбавлення волі передбачали такі ж вимоги розподілу арештантів при їх утриманні у в’язниці за статю, прошарком, тяжкістю злочинів, які передбачалися попереднім законодавством, але фактично на практиці вони не виконувалися. Тільки станова ознака в розміщенні арештантів визнавалася у всій пенітенціарній системі особливо важливою, що більш - менш втілювалося в життя.

Становище переважної більшості тюремних замків і “острогів” в Україні в першій половині XIX ст. було незадовільним та антисанітарним. Будівництво нових в’язниць не встигало за

зростанням числа арештантів, в наслідок цього вони були постійно переповнені. Арештантські приміщення при поліції (кардегардії), що являлись місцем попереднього ув'язнення також були постійно переповнені і тягнули жалюгідне існування. В окремих місцях вони в загалі були відсутні. Роботи для арештантів вводились лише в самих окремих випадках.

З другої чверті XIX ст. в імперії робляться спроби воєнізації місць позбавлення волі – організація військово-арештантських рот. У перевиданому у 1842 р. тюремному Статуті вони перетворилися на різновид загальних місць позбавлення волі – “арештантські роти цивільного відомства” і призначалися для цивільних осіб, кріпосних селян, засуджених за втечу, бродяг, кримінальних злочинців та ін. Арештантські роти характеризувалися достатньо суворими умовами режиму утримання, де виразно виявлялося прагнення держави використовувати працю арештантів для вирішення прагматичних завдань. Про що яскраво свідчить факт підлеглості їх губернським будівельним комітетам і комісіям. Арештантські роти створювалися в губерніях і великих повітових містах. Зокрема, до 1830 р. у Києві біло сформовано 6 арештантських рот спеціально для здійснення будівельних робіт. У 1845 р. урядом Миколи I була здійснена спроба проведення в державі тюремної реформи. Комітетом був розроблен проект для одиночної в'язниці. Однак, з причині дорожнечі і відсутності коштів справа далі не пішла.

У підрозділі 3.2. “Причини та передумови реформування тюремної системи Російської держави у другій половині XIX ст.” розглядаються причини та фактори, під впливом яких російський уряд проводив у другій половині XIX ст. тюремну реформу. Необхідність проведення пенітенціарної реформи була об'єктивно обумовлена глибинними соціальними структурними змінами в Російській державі, а саме: ліквідацією патримоніальної влади поміщиків над кріпосними селянами, скасуванням тілесних покарань для представників податних верств населення, і реорганізацією системи судочинства.

Аналізуючи розвиток пенітенціарної теорії і практики Російської імперії в 50 – 70-і рр. XIX ст. необхідно відзначити, що не зважаючи на вжиті урядом окремі кроки щодо впорядкування тюремної системи держави, вона характеризувалася повною дезорганізацією та вкрай незадовільним становищем ведення тюремної справи, відсутністю на місцях органів, здатних організувати нормальну діяльність місць ув'язнення. Між центральним органом управління місцями ув'язнення – “Департаментом поліції виконавчої” та місцевими органами – губернськими правліннями і тюремними комітетами “Товариства піклувального про тюрми” не було постійного та нерозривного зв'язку. Інспекція тюремних установ практично не здійснювалася. Тогочасний міністр юстиції М. Муравйов охарактеризував становище в'язниць, як “первісне”.

Практичній реалізації тюремної реформи передувала копітка аналітична робота по узагальненню даних про стан і проблеми функціонування місць позбавлення волі, проведена спеціальними комісіями у 60–70-х рр. XIX ст. (Палена, Соллогу́ба, Грота) а також поїздка крупних чиновників за кордон для вивчення досвіду тюремної справи (Галкіна-Враского, Пассека).

У підрозділі 3.3. “Основні результати тюремної реформи в українських губерніях Російської імперії” наведено, що найбільш результативнішим елементом тюремної реформи кінця 70-х – початку 80-х рр. XIX ст. стала централізація пенітенціарних установ держави – створення

Головного тюремного управління в структурі МВС. Створена у структурі ГТУ тюремна інспекція була унікальною контролюючою інституцією, що не мала аналогів у світовій тюремній праці. Центральна влада тюремних органів стала систематично знайомитися зі станом загальнокримінальних в'язниць, проводячи систематичні ревізії. Ревізійну діяльність здійснювали як представники центру, так і місцеві губернатори.

На незавершеність тюремної реформи вплинули і відсутність відповідної матеріальної бази, і бюрократизм державної машини царизму. Практика здійснення перетворень тюремної системи пішла шляхом розпланування всієї проблеми не декілька окремих завдань, що вирішувалися ізольовано одне від одного. Як результат, тюремна реформа розтягнулася на декілька десятиліть, так і не була завершена. Режим в місцях позбавлення волі не відрізнявся регламентованістю. Як і в першій половині XIX ст. існували різні умови утримання ув'язнених залежно від їх станової приналежності.

Розділ IV “Пенітенціарна теорія і практика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.” присвячен аналізу розвитку пенітенціарного законодавства і проблем в діяльності тюремних установ в українських губерніях Росії в кінці XIX – початку XX ст.

У підрозділі 4.1. “Пенітенціарне законодавство в кінці XIX - початку XX ст.” зазначається, що в кінці XIX ст. формуються теоретичні основи виконання кримінальних покарань у вигляді позбавлення волі та з'являється нова галузь юридичних знань “тюрмознавство”. “Статутом про тих, що утримуються під вартою” 1890 р. тривалий час визначався тюремний режим, який був головним засобом фізичного і морального пригнічення ув'язнених. До 1890 р. як і раніше збереглася велика різноманітність найменувань місць позбавлення волі. В Статуті знов повторювалися давно знайомі назви: фортеці, гауптвахти, тюремні замки, виправні арештантські відділення та ін., але з'явилися і новіші назви місць позбавлення волі, як, наприклад, виправні притулки для неповнолітніх. Як і раніше Статут розмежовував умови утримання в арештантському будинку осіб вищих станів з усіма іншими. Він вимагав, щоб, за можливості арештовані цих соціальних груп утримувалися, не змішуючись між собою. Занепад покарання у вигляді заслання на каторжні роботи у кінці XIX ст. історично пояснюється не тільки загальним браком коштів, але й тим, що таке покарання все більше суперечило із загальноєвропейською тенденцією і гуманізацією умов відбування покарань, пов'язаних з позбавленням волі.

Вагоме місце в тюремній політиці ГТУ відводило просвітницький або духовно - моральній роботі серед ув'язнених. У дореволюційній Росії православними священиками був накопичений багатий досвід релігійно-морального виховання ув'язнених. Цей досвід міг би використовуватися в наступний час релігійними конфесіями та Департаментом виконання покарань у питаннях етичного виховання засуджених до позбавлення волі. Однак з часом церква втрачає своє повідне значення виховного центру, поступаючись місцем школі та бібліотеці. В 1884 р. намічаються заходи з розвитку тюремних шкіл. З часом відбувається удосконалення засобів, форм і методів впливу на свідомість ув'язнених, розширюється коло осіб, які залучаються до роботи з арештантами. Також постійно проводяться читання церковно-історичного та релігійно-морального змісту.

Новою формою роботи центральної тюремної адміністрації стало надання допомоги у працевлаштуванні та соціальній реабілітації осіб, які звільнялися з місць позбавлення волі. Так, з

цією метою 1.09.1895 р. було затверджене “Положення про Покілування про будинки працелюбності та робітні будинки”, що створювалися під патронатом імператриці Олександри Федорівни. Питання трудового використання ув’язнених посідали одне з провідних місць у тюремній політиці кінця XIX – початку XX ст. Даний принцип отримав подальший розвиток у Кримінальному Уложенні 1903 р., яке вводило його до характеристики кожного виду позбавлення волі, яке застосовувалося законом. Центральна влада намагалася удосконалити організацію системи стимулювання праці в місцях позбавлення волі. Можна констатувати, що інститут працевикористання засуджених до позбавлення волі в кінці XIX – на початку XX ст. одержав докладне правове регулювання в систематизованих правових актах, перш за все в “Статуті про засланих”, “Інструкції доглядачу губернських тюремних замків”, “Зводі установ і статутів про тих, що утримуються під вартою”, “Загальній тюремній інструкції”. Сама праця певним чином стимулювалася – арештанти отримували за виконані роботи заробітну платню, хоча і меншу порівняно із зарплатою вільнонайманих робітників.

До 1915 р. у Російській імперії не існувало єдиного нормативного акту, який би регулював умови відбування покарання у вигляді позбавлення волі. З метою усунення цих проблем у 1912 р. був зроблен проект “Загальної тюремної інструкції” – нормативного акту, що визначав єдині засади управління тюремними установами та організацію тюремного режиму. Підсумовуючи етапи розвитку пенітенціарного законодавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. необхідно вказати, що воно в умовах проведення реформи російської пенітенціарної системи набуло цілісності. Нарешті було запроваджено диференційований підхід до організації виконання позбавлення волі щодо різних категорій в’язнів у залежності від спрямованості їх злочинів. “Статут про тих, що утримуються під вартою” 1890 р. та “Загальна тюремна Інструкція” 1915 р. стали віховими нормативними актами, що знаменували поступальний розвиток вітчизняного пенітенціарного законодавства в напрямку чіткого формального визначення уніфікованих умов виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Загальна тюремна інструкція 1915 р. акумулювала в собі досягнення російського пенітенціарного законодавства і новітні наукові розробки в галузі тюрмознавства. Вона стала першим єдиним цілісним документом режимного характеру, де було вичерпно регламентовано виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі.

У підрозділі 4.2 “Проблеми діяльності тюремних установ в Україні в кінці XIX - початку XX ст.” аналізуються проблемні питання, з якими стикалися у повсякденній діяльності пенітенціарні установи в українських губерніях Росії у кінці XIX – початку XX ст.

Основні положення тюремної реформи 1879 р. поетапно втілювались у життя до жовтня 1917 р. Однак система управління тюремними установами продовжувала залишатися дуже ускладненою. Крім ГТУ Міністерства юстиції в управлінні місцями ув’язнення приймали участь МВС, градоначальники, губернські правління, поліція, губернські жандармські управління. Тюремні будівлі, що після 1879 р. перейшли у відання ГТУ за кількістю міст виявилися недостатніми і вже в 1881 р. число ув’язнених більш, ніж на 24 % перевищували число арештантських місць. Тюремні будівлі були вітхими, а більшість в’язниць була побудована виключно по казармовій системі, у багатьох не було одиночних камер. Переповнення в’язниць було

розповсюдженим явищем. Це не могло не вплинути на якість функціонування місць ув'язнення (хвороби, дисциплінарні проступки, втечі). На території України в кінці XIX ст. функціонувало декілька виправних арештантських відділень: у Катеринославі, Києві, Керч-Єникалі, Одесі, Кам'янець-Подільську, Полтаві, Сімферополі, Харкові, Херсоні. У передреволюційний період і наступні роки арештантські відділення, що знаходились на території України, переважали по країні за кількістю ув'язнених.

Незважаючи на те, що закон від 6.01.1886 р. вперше організував постановку робіт в місцях позбавлення волі запровадження праці в пенітенціарних установах на практиці ускладнювалося багатьма факторами. У тюремних будівлях були відсутні приміщення, пристосовані для якого-небудь виду праці, не малося ніякого попереднього досвіду, були відсутні інструменти та сировина, не було попиту на арештантську працю. Роботи в середині в'язниці майже не застосовувалися, в наслідок цього наприкінці XIX ст. у країні спостерігався розвиток зовнішніх (наружних) робіт засудженими до позбавлення волі. У системі комплексних заходів правового та психолого-педагогічного характеру важлива роль відводилася формуванню законослухняної особистості. З цією метою в місцях позбавлення волі наприкінці XIX – на початку XX ст. широкого розповсюдження набули недільні школи, у яких крім вивчення загальноосвітніх предметів проводилися заняття з вивчення прав та обов'язків вірнопідданих, Закону Божого.

В кінці XIX ст. у країні гостро постало питання про збільшення виправних закладів для неповнолітніх. Створенню будь-якого притулку зазвичай передувала організація в тих або інших губерніях так званих товариств виправних притулків і землеробських колоній, які займалися збором засобів для утримання цих установ і фактично здійснювали керівництво ними. В містах вони переважно носили назву “притулків”, у сільській місцевості – “колонії”. Такі товариства виникли в 1874 р. у Києві, у 1886 р. – Одесі, у 1889 р. – Сімферополі та ін. Майже до 1917 р. ініціатива створення виправних закладів походила від приватних осіб і товариств.

Розгромлене в перші дні лютневої революції ГТУ було швидко відновлено і почало видання циркулярів губернським комісарам (які замінили губернаторів) і громадським градоначальникам. У той же час у справи управління місяцями ув'язнення в тому або іншому обсязі почали втручатися різні місцеві громадські організації (Ради робочих і солдатських депутатів, громадські комітети). Вони претендували на наглядову роль щодо тюремної адміністрації і певною мірою впливали на її діяльність.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши становлення та розвиток пенітенціарної теорії та практики в Україні з кінця XVIII – до початку XX ст. необхідно констатувати, що інститут покарання у вигляді позбавлення волі до останньої чверті XVIII ст. не міг набути достатнього поширення. В'язниця на той час була не більш як місцем тимчасового утримання винних до засідання суду або виконання інших видів покарань, частіше всього смертної кари або тілесних покарань. Тобто в'язниці, переважно, застосовувалися не для покарання, а як слідчі ізолятори для тимчасового утримання ув'язнених. В'язниця того часу не переслідувала та і не могла переслідувати ніяких виправних цілей.

На той час не існувало стандартного (уніфікованого) місця ув'язнення, як не існувало і єдиних правил утримання в'язнів. У в'язницях переважала система загального ув'язнення, а одиночне допускалося лише за виняткових обставин. Право не відділяло підслідних від засуджених “колодників”, але в цей же час почало практикуватися роз'єднання чоловіків від жінок. Ув'язнені повинні були самі себе утримувати, основним джерелом їх існування була милостиня. Тюремний режим був дуже суворим і далеко не всі ув'язнені могли до кінця витримати весь термін ув'язнення.

Наприкінці XVIII ст. від впливом ліберальних змін в кримінальній політиці російського самодержавства, викликаного активним тюремним рухом в Європі та США, а також зростанням ролі тюремного ув'язнення в системі кримінальних покарань, уряд Катерини II здійснює перші спроби законодавчо врегулювати питання виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі. З цієї ж причини відбувались зміни в системі місць позбавлення волі, вводилися нові види позбавлення волі – до тюремного ув'язнення та каторжних робіт додалися ув'язнення в “робому” та “смирительному” будинках. Для реалізації цих питань були прийняті деякі норми щодо режиму утримання ув'язнених. Тобто вперше з'являються норми кримінально-виконавчого характеру і починає формуватися кримінально-виконавчий апарат з питань виконання позбавлення волі. Катерина II у кінці XVIII ст. планувала провести широку тюремну реформу однак практичних кроків до її реалізації зроблено так і не було. Тогочасна громадська думка дуже мало цікавилася в'язницями для кримінальних злочинців – вона не йшла далі подачі милостині “колодникам”.

У першій чверті XIX ст. відбулися помітні зміни в тюремній політиці російського уряду. Передова вітчизняна громадськість звернула прискіпливу увагу на становище в'язниць у країні, що відповідало тогочасним настроям в російському суспільстві, які сформувалися під впливом низки чинників, у тому числі діяльності відомих зарубіжних дослідників тюремного питання Говарда, Бентама, Венінга. Завдання морального самовдосконалення, зокрема, засуджених, стали посідати в суспільстві чільне місце. Одним з засобів морального самовдосконалення вважалася добродійність. Результатом цих тенденцій стало створення “Товариства піклувального про тюрми”, діяльність якого сприяла формуванню нового, більш демократичного напрямку у вітчизняному тюрмознавстві.

Протягом першої половині XIX ст. постійно зростала роль тюремного ув'язнення як кримінальної репресії. До середини сторіччя позбавлення волі стає основним механізмом кримінального покарання. У 20 – 40-і рр. XIX ст. відбулося становлення російського пенітенціарного законодавства. Видане в 1832 р. “Звід статутів про тих, що утримуються під вартою і про засланців” з'явилося першим в країні спеціальним законодавчим актом про позбавлення волі. На основі прогресивних ідей та передового практичного досвіду зарубіжних країн розвивалася вітчизняна пенітенціарна наука і практика, удосконалювалося тюремне законодавство. Подальшого розвитку набули питання, пов'язані з виправленням ув'язнених, що передбачали сильніші стимули щодо правослухняної поведінки, було визначене коло дисциплінарних стягнень. З'являються елементи цілеспрямованої виховної роботи в місцях позбавлення волі.

Разом з тим спроби російського уряду провести наприкінці 40-х рр. XIX ст. тюремну реформу так само як і в кінці XVIII ст. зазнали поразки. Негативним чином на розвиток вітчизняної

пенітенціарної системи вплинули спроби уряду в 20 – 40-х рр. XIX ст. воєнізувати місця позбавлення волі (створення воєнно-арештантських рот).

Необхідність реформування пенітенціарної системи Російської імперії у другій половині XIX ст. була об'єктивно зумовлена бурхливими процесами розвитку буржуазних суспільних відносин. Самодержавна система виконання покарання у вигляді позбавлення волі продовжувала містити елементи феодальних пережитків, традиційно базувалася на дотриманні принципу становості, що кардинально суперечило новим історичним реаліям. Незважаючи на прийняті урядом окремі кроки з впорядкування становища, тюремна система держави відрізнялася повною дезорганізацією і вкрай незадовільним становищем ведення тюремної справи, відсутністю на місцях органів, здатних організувати нормальну діяльність місць ув'язнення.

Загальну концепцію здійснення тюремної реформи вдалося чітко визначити лише наприкінці 70-х рр. XIX ст. Практичній реалізації реформи передувала проведена спеціальними комісіями аналітична робота з узагальнення відомостей про стан, проблеми та недоліки функціонування місць позбавлення волі. Засноване у 1879 р. Головне тюремне управління практично реалізовувало функції загальнодержавної контролюючої та розпорядчої інстанції і сприяло централізації та уніфікації управління тюремними установами (ГТУ – губернські тюремні інспекції та тюремні комітети “Товариства піклувального про тюрми” – чисельний тюремний персонал).

Беззаперечним успіхом реформи стала нормативна врегульованість організаційно-штатних питань, визначення теоретичних основ організації тюремної системи. Російське пенітенціарне законодавство в умовах здійснення реформи набуло цілісності. Режим у місцях позбавлення волі тлумачився в широкому розумінні і охоплював всю систему засобів впливу на арештантів. “Статут про тих, що утримуються під вартою” 1890 р. і “Загальна тюремна інструкція” 1915 р. стали віховими нормативними актами, що знаменували поступальний розвиток російського пенітенціарного законодавства в напрямку чіткого формального визначення уніфікованих умов виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі. В місцях ув'язнення склалася певна система моральної та просвітницької роботи, налагодження арештантської праці, працевикористання арештантів (пільгове обчислення терміну арешту для охочих працювати на суспільні потреби), надання допомоги у працевлаштуванні та соціальної реабілітації звільнених з місць позбавлення волі, які можуть бути гідні і сучасному кримінально-виконавчому законодавстві.

Напередодні лютневої революції 1917 р. система виконання покарання у вигляді позбавлення волі являла складний неоднорідний механізм, що активно використовувався в цілях підтримки встановленого в місцях ув'язнення правопорядку. У 1917 р. Тимчасовим урядом була збережена, хоча і дещо у спрощеній формі, система управління місцями позбавлення волі. При цьому було залишено без змін царське пенітенціарне законодавство.

На підставі аналізу розвитку пенітенціарного законодавства, функціонування пенітенціарної системи, особливостей виконання та відбування покарання у вигляді позбавлення волі, проблем соціальних наслідків правозастосовної тюремної практики в Україні у досліджуваний період пропонуються наступні рекомендації щодо вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства та відповідної практики в сучасній Україні:

1. Створення та втілення у життя цілісної та науково обгрунтованої системи роботи з персоналом Державного Департаменту України з питань виконання покарань як чинника ефективного функціонування установ і органів виконання покарань.

2. Комплексне вирішення завдань соціального та правового захисту персоналу установ виконання покарань.

3. Розробка форм та визначення напрямків участі інститутів громадянського суспільства в діяльності установ кримінально-виконавчої системи, а також у ресоціалізації засуджених.

4. Важливе значення для діяльності кримінально-виконавчих установ має відродження традицій благодійництва, котрі розвинулися в Україні з організацією “Товариства піклувального про тюрми”.

Список опублікованих праць за темою дисертації.

1. Григорьев А.Н. Тюремные учреждения Таврической губернии в начале XX в. //Вісник Університету внутрішніх справ. – Харків. – 1999. – Вип. 7. – С. 37-45.
2. Григорьев А.Н. Реформирование пенитенциарной ситемы на Украине в конце XIX – начале XX вв. На примере Таврической губернии //Культура народов Причерноморья. Научный журнал. – Симферополь: Крымский научный центр. – 1999. – Вып. 10. – С.60-64.
3. Григорьев А.Н. О недостатках в деятельности Симферопольской губернской тюрьмы в мае 1908г. //Матеріали І Звітної науково – практичної конференції КФ УВС. – Сімферополь: Таврія – Плюс. – 1999. – С.48-53.
4. Григорьев А.Н. Правовое регулирование исполнения лишения свободы в Украине в конце XIX – начале XX вв. (на примере Таврической губернии) //Вісник університету внутрішніх справ. – Харків. – 2001. – Вип.13. – С.198-202
5. Григорьев А.Н. Формирование административно –судебных органов в Таврической области после присоединения Крыма к России //Матеріали ІІІ Звітної науково – практичної конференції КФ НУВС. – Сімферополь: Доля. – 2001. – С.34-38.
6. Григорьев А.Н. Некоторые аспекты назначения и исполнения ареста как вида уголовного наказания в Украине (исторический обзор) //Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС. – Луганськ. – 2002. – Вип.3. – С.130-135.
7. Григорьев А.Н. Вопросы наказания в идеях английского философа Иеремии Бентама //Матеріали V Звітної науково-практичної конференції КЮІ НУВС. – Сімферополь: Доля. – 2003. – Ч.1. – С.192-194.
8. Григорьев А.Н. Предпосылки и факторы возникновения политико – правовых идей в сфере уголовного наказания в Украине в последней четверти XVIII в. //Вісник Національного Університету внутрішніх справ. – Харків. – 2003.– Вип.21. – Ч.2. – С.102-108.
9. Григор'єв О.М. Воєнізація пенітенціарної системи в Україні (20 – 40- і рр. XIX ст.) //Матеріали VI Звітної науково-практичної конференції КЮІ НУВС. – Сімферополь: Доля. – 2004. – Ч.2. – С.19-22.
10. Григор'єв О.М. Виконання покарання у вигляді позбавлення волі в Україні (II-а пол. XVII – XVIII ст.) //Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених. – Сімферополь: КЮІ НУВС. – 2004. – Вип.5. – С.27-36.
11. Григор'єв О.М. Тюремне питання в Україні в I пол. XIX ст.//Матеріали VII Звітної науково-практичної конференції КЮІ ХНУВС. – Сімферополь: Ельньо. – 2005. – Ч.2. – С.42-47.

12. Григор'єв О.М. Працевикористання засуджених до позбавлення волі в Україні (XVIII – на початку XX ст.) //Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених. – Сімферополь: КЮІ ХНУВС. – 2006. – Вип.8. – С.173 -180.

АНОТАЦІЇ

Григор'єв О.М. Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст.: історико-правове дослідження (на прикладі українських губерній). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01. – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень – Харківський Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2006.

У дисертації досліджено становлення та розвиток кримінально – виконавчого права в Україні з кінця XVIII – до початку XX століття, проблеми діяльності пенітенціарних установ у зазначений період часу. В цей час російський уряд починає широко застосувати позбавлення волі, поступово відмовляючись від попередніх форм боротьби зі злочинністю.

На основі аналізу літератури, законодавчих актів та архівних матеріалів досліджується формування пенітенціарного законодавства, модернізація тюремної системи, діяльність місць позбавлення волі в українських губерніях Росії. У дисертації показано, що дослідницькі проблеми торкаються основоположних засад реформування сучасного кримінально – виконавчого законодавства та функціонування пенітенціарних установ в наступний час. Результати, отримані у процесі дослідження можуть об'єктивно сприяти чіткішому визначенню теоретико – концептуальних засад вдосконалення кримінально – виконавчої системи.

Ключові слова: тюремні установи, тюремне ув'язнення, пенітенціарне законодавство, місця позбавлення волі, Головне тюремне управління.

Григорьев О.М. Пенитенциарная теория и практика в Российской империи в конце XVIII – в начале XX века: историко- правовое исследование (на примере украинских губерний). Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук за специальностью 12.00.01. – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Харьковский Национальный университет внутренних дел. – Харьков, 2006.

В диссертации исследовано становление и развитие уголовно – исполнительного права в Украине с конца XVIII – к началу XX века, проблемы деятельности пенитенциарных учреждений в отмеченный период времени. В это время российское правительство начинает широко применять лишение свободы, постепенно отказываясь от предыдущих форм борьбы с преступностью.

На основе анализа литературы, законодательных актов и архивных материалов исследуется формирование пенитенциарного законодательства, модернизация тюремной системы, деятельность мест лишения свободы в украинских губерниях России.

В диссертации обозначено, что уголовно-исполнительное законодательство и тюремная система в Украине в своем развитии прошла три этапа. На первом этапе (до конца XVIII ст.) лишение свободы не могло получить достаточного значения, так как в системе наказания преобладали смертная казнь и телесные наказания. Места лишения свободы находились в “первобытном состоянии” и положение заключенных в них не интересовали ни правительство, ни

общество. На втором этапе (до середины XIX ст.) тюремно-филантропическое движение возникло под влиянием западно-европейских гуманистических учений. Общество стало интересоваться состоянием дел в местах лишения свободы, создавая различные благотворительные общества. На этом этапе произошло становление пенитенциарного законодательства. На третьем этапе (вторая половина XIX – начало XX ст.) была проведена тюремная реформа, которая характеризовалась централизацией всей системы органов исполнения лишения свободы в различных ее формах в начале в структуре МВД, а затем Министерства юстиции, дальнейшим совершенствованием уголовно-исполнительного законодательства.

На основе анализа пенитенциарной теории и практики в рассматриваемый период было показано, что исследовательские проблемы касаются основополагающих основ реформирования современного уголовно – исполнительного законодательства и функционирования пенитенциарных учреждений в настоящее время. Это, в первую очередь, касается вопросов трудоустройства осужденных, религиозно-нравственного воздействия на них, помощи в трудоустройстве при их освобождении из мест заключения, пресечения побегов заключенных и т.п. Результаты, полученные в процессе исследования могут объективно способствовать более четкому определению теоретико – концептуальных основ совершенствования уголовно – исполнительной системы.

Ключевые слова: тюремные учреждения, тюремное заключение, пенитенциарное законодательство, места лишения свободы, Главное тюремное управление.

Grigor'ev O.M. The penitentiary theory and practice in Russian empire at the end of XVIII at the beginning of XX – th century: history – right research –Manuscript.

Dissertation on gaining of scientific degree of candidate of legal sciences after speciality 12.00.08. – criminal right and criminology: criminal- executive right. – the Kharkov National university of internal affairs. – Kharkov, 2006.

In dissertation, research and development is explored criminal – executive law in Ukraine from the end of XVIII – to beginning of XX century, problems of activity of penitentiary institutions in a noted period of time. That time the Russian government begins to use widely imprisonment, gradually refusing from the previous forms to fight criminality.

On the basis of analysis of literature, legislative acts and archived materials forming of penitentiary legislation is explored, modernization of the prison system, activity of places of imprisonment in the Ukrainian provinces of Russia.

It is shown in dissertation, that research problems touch the fundamental bases of reformation of modern criminally – executive legislation and functioning of penitentiary establishments. Results got in the process of research can be objectively instrumental in more clear determination of teoretico – conceptual bases of perfections criminally – run-time system.

Keywords: prison establishments, lawful custody, penitentiary legislation, places of imprisonment, Main prison administration.